

інаше зв'язаних з бусами. Публікації, як правило, неінформативні і во многих случаях ограничиваются лишь упоминанием о наличии бус в погребении. Это ограничивает возможности использования этого важного и информативного источника для реконструкции разных сторон жизни сарматов и поэтому требует более пристального внимания.

O.S. Dzneladze

TO THE HISTORY OF SARMATIAN BEADS STUDY

Pendants and beads made of various materials are often found in the Sarmatian burials. However, they are paid little attention, particularly comparing to the studies of these products categories from synchronous and subsequent cultures. As a whole, works where beads are researched can be divided into four groups.

The first one comprises publications of the Sarmatian monuments: by V.I. Kostenko, O.V. Hudkova and M.M. Fokeiev, H.T. Kovpanenko, O.V. Symonenko, O.M. Dzyhovskiy and others.

The second group is represented by the research of the very beads: of their classification in order to use this material as a chronological indicator. Two approaches were used in the classification: morphological (V.B. Deopik, K.M. Alexeieva, M. Tempelmann-Мачзыńska, A.A. Stoianova) and chemical-technological. The second approach produced a series of chemical and technological classifications in which the material structure and items' production technology were the main features. This approach was used in the most full measure in the works by Z.K. Lvova, Yu.L. Shchapova, M.O. Bezborodov, V.A. Galibin, and I.I. Kondratyev. Taking into account the variety and specifics of these works they are referred to a separate line of research.

The first attempts to systematize the beads material were made at the beginning of the 20th c. by G. Eisen, H. Beck and A.V. Artsykhovskiy, and also later by G.G. Lemmlein and V.B. Deopik. K.M. Alexeieva criticized these elaborations based on lack of «clear system of formal record of item's all features» and proposed her development of beads from the Ancient Greek centres on the north coast of the Black Sea, having processed colossal material. Later, other variants of such material ranking were proposed; they concerned adornments of the Late Scythian Crimean monuments (E.O. Symonovych, N.N. Pogrebova, A.A. Stoianova, and others), Chernyakhivska culture (O.V. Gopkalo/Bobrovska), and other monuments synchronous to the Sarmatians.

Beads and pendants were used by the Sarmatians not only as adornments, but also as talismans and amulets. Amulets semantics of the Sarmatians and the Late Scythians of the Crimea was discussed by T.V. Morozovska, N.O. Bogdanova, V.F. Stolba, and O.M. Mosheieva.

As it can be seen against a general background of the research, beads and pendants from the Sarmatian burials have never been an object of monographic study. There are about ten works concerning certain issues in that or another way related to beads. Publications are usually not informative and in many cases include only mentioning about finds of beads in the burial. This fact limits the potential of application of this important and informative source in reconstruction of various sides of the Sarmatians' life and therefore needs more rapt attention.

Т.О. Рудич

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ МІСТ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Поповнення палеоантропологічних джерел дозволяє дещо по-новому оцінити склад населення давньоруських міст Середнього Подніпров'я.

Ключові слова: Давня Русь, Середнє Подніпров'я, місто, антропологія.

Поява нового палеоантропологічного матеріалу дозволяє здійснити певну ревізію уявлень щодо антропологічної структури населення міських центрів давньоруської доби. Деталь-

ний аналіз нових надходжень має сприяти розв'язанню багатьох проблемних питань. Тут звернемося лише до одного з них, а саме, формування складу населення давньоруських міст, що є ключовим для вирішення низки проблем, зокрема й тих, що пов'язані з соціальними та

© Т.О. РУДИЧ, 2012

урбаністичними впливами на фізичний тип людини та процесами адаптації.

Декілька слів про історію вивчення антропологічного складу населення давньоруських міст. Інформація щодо окремих черепів, які належали мешканцям Києва та Чернігова доби Київської Русі, містилася ще в публікаціях одного з родоначальників східноєвропейської антропології А.П. Богданова, але довгий час тема складу саме давньоруського міського населення не розроблялась. У тому була певна іронія з огляду на те, що Давню Русь північні сусіди називали Гардарикою — країною міст.

Лише в 60—70-х рр. XX ст. ситуація з вивченням міського населення почала змінюватися на краще. Т.І. Алексеєва перша зі східноєвропейських дослідників піддала серйозному аналізу матеріали з міських давньоруських могильників (Алексеєва 1973) і сформулювала базові положення про те, що населення міст тієї доби можна охарактеризувати як європеїдне змішане за домінування слов'янської складової та що в його формуванні значна роль належала місцевим етнічним групам. На думку Т.І. Алексеєвої, городяни в цілому належали до того само морфотипу, що й мешканці сіл (у межах одного племені).

Але від самого початку було зрозуміло, що вирішити це питання буде не просто. Проблема формування антропологічного складу населення міст досить гостро постала перед дослідницею при створенні узагальненої праці з етногенезу східних слов'ян (там само). Нагадаємо, що Т.І. Алексеєва запропонувала типологію східнослов'янських популяцій на ґрунті черепного показника та діаметра вилиць і при її створенні оперувала винятково матеріалами з сільських могильників Х—ХІІІ ст. східнослов'янських земель. Саме в процесі цієї роботи рельєфно проявилось, що серії, які представляли матеріали з цвинтарів шести міст, у одних випадках дещо відрізнялися від сільських популяцій свого регіону за окремими ознаками, а в інших — взагалі мали в середньому інші типологічні характеристики. Було зафіксовано, що більшість збірних серій черепів городян, якими оперувала Т.І. Алексеєва, мають на відміну від сільських груп свого регіону більший черепний показник і ширину обличчя. Найяскравіше відмінності демонстрували збірні серії з Києва та Чернігова. В середньому кияни та чернігівці були охарактеризовані Т.І. Алексеєвою як такі, що відносяться до європеїдних форм, відзначаються суббрахікранією та середньошироким обличчям. Тобто, якщо

стати на суто формальні позиції, мешканців цих міст можна було віднести до суббрахікранного середньолицього морфотипу, характерного для сільських груп території словен новгородських, а не до мезо-доліхокранного середньолицього типу, що характеризував сільське населення колишніх полянських територій. За такої ситуації відразу пригадувалися літописні джерела з їхньою інформацією про присутність новгородців, кривичів, чуді та в'ятичів у південноруських містах (Літопис... 1989, с. 67). Теоретично саме переселенці з новгородських і чудських земель, мешканцям яких була притаманна суббрахікранія, могли привнести її до міст Наддніпрянщини. Те, що вихідці з північних територій могли бути серед населення міст Середнього Подніпров'я, не викликало жодних сумнівів у істориків. Але для того, щоб вплинути на антропологічний склад городян і визначати середні характеристики серій, кількість таких мігрантів мала бути суттєвою. Тобто, антропологічна ситуація в давньоруському Києві та Чернігові потребувала пошуку пояснень. Особливості городян порівняно з довколишніми селянами Т.І. Алексеєва схильна була пояснювати, в першу чергу, зміною умов соціального середовища, пов'язаною з урбанізацією. Брахікефалізація городян, на її думку, була окремим проявом загального процесу прискорення росту під впливом зміни середовища, а ширше обличчя — окремим проявом загального процесу укрупнення скелета в умовах міста через зміни в рівні життя. Близької думки щодо біологічних процесів, які проходили у населення міст Європи, дотримувалися й окремі західні антропологи (Wurm 1982).

Т.І. Алексеєва повністю не відкидала впливу на формування антропологічного складу городян і певних чужинських елементів, головним чином степових. Присутність у міських могильниках вихідців з варязького середовища дослідниця вважала незначною за винятком серії з Ладоги.

Погляди Т.І. Алексеєвої довго були камертоном у дослідженні міських популяцій доби середньовіччя. Витоки городян шукали передусім у сільських популяціях локальної групи, а пояснення відмінностей між мешканцями міста та села — в зміні соціальних умов.

Змістити акценти та приділити більше уваги питанню походження складових міських популяцій запропонував відомий український дослідник В.Д. Дяченко (Дяченко 1993). Науковець вважав, що в роботі з міськими популяціями не можна обмежуватися лише серед-

німи характеристиками серії та констатацією її змішаності, а треба спробувати ширше скористатися можливостями внутрішньогрупового аналізу. Спираючись на результати такого аналізу, вчений дійшов висновку, що черепний показник сумарної київської серії давньоруської доби варто пов'язувати не тільки з ранішим початком процесу брахікефалізації населення Києва, а й з присутністю в популяції поліського та степового типів, для яких характерна брахікефалія, а дещо більший діаметр вилиць киян — не так із соціальними умовами міста, а з наявністю в добірці широколицих типів (поліського, степового, ладозько-дніпровського).

Те, що слід більше уваги приділяти питанню саме походження населення давньоруських міст, яскраво підтвердили нові антропологічні надходження з міських могильників, введені до наукового обігу П.М. Покасом, Т.О. Рудич, О.Д. Козак та І.Д. Потехіною.

Антропологічний склад населення давньоруських міст розглядається тут за матеріалами з досить невеликої території — Середнього Подніпров'я. На тлі значних білих плям, що вкривають антропологічну карту України та Східної Європи, яка репрезентує міське населення доби Київської Русі, ситуація з забезпеченістю краніологічними матеріалами в Середній Наддніпрянщині краща ніж у будь-якому регіоні східнослов'янського світу. Значною мірою це пов'язано з тим, що єдина в Україні група антропологів працює в Інституті археології НАНУ, де зібрано великі колекції і, як наслідок, вивчення антропології міського населення давньоруської доби йде значно швидшими темпами ніж в інших слов'янських землях. Останні надходження дозволяють повному оцінити джерела формування складу населення міст Київської Русі, які можуть суттєво різнитися і для окремих давньоруських земель, і для міст з різними функціональними особливостями та розмірами.

На цьому етапі, на наш погляд, найбільш необхідним і перспективним є уточнення походження саме слов'янських компонентів у складі городян. На це і буде зроблено головний акцент. З цим пов'язане питання, актуальне протягом багатьох років, а саме, про біологічний зв'язок міського та сільського населення однієї території. Особливо гостро воно постає для земель, які вважають полянськими. На часі також спробувати з'ясувати вихідні території тих груп мешканців давньоруських міст, що мають слов'янське походження, але не мають генетичних зв'язків з сільським населен-

ням місцевої локальної групи. Стосовно інших етнічних груп, які перебували в давньоруських містах, то перспективною видається можливість конкретизувати походження вихідців зі степових популяцій, а також Північної Європи та Прибалтики з огляду на те, що обсяг антропологічної інформації для тих територій зріс. Але це буде розглянуто в окремій роботі.

Середнє Подніпров'я — це зона, де сходилися межі трьох давньоруських князівств: Київського, Чернігівського та Переяславського, політичні центри яких в антропологічних колекціях представлені найкраще. Водночас тут сходилися кордони трьох різних за розмірами антропологічних масивів слов'янського світу. Мезокранний середньолиций з тенденцією до вузьколицесті морфотип представляють сільські могильники земель полян київських, і він фіксується на Лівобережжі, де частково охоплює території довкола Чернігова та Переяслава. Він має морфологічну та статистичну подібність до хронологічно близьких слов'янських груп Словаччини, частково Польщі та Чехії (Рудич 2011). Доліхокранний середньолиций морфотип характеризує більшість сільських могильників Лівобережжя та асоціюється на наших територіях, перш за все, з сіверянами. Він потрапляє до однієї низки з популяціями дреговичів, радимичів і смоленських кривичів. З північно-західного боку до полянських земель підходила зона розповсюдження масивного доліхокранного з тенденцією до широколицесті типу, який репрезентує волинські та древлянські правобережні території та частково заходить і на Лівобережжя. Масивні мезокранні широколиці форми представлені на могильниках, які вважаються власне древлянськими. Логічно було б очікувати, що представники саме цих антропологічних типів будуть домінувати в містах Середнього Подніпров'я.

Розглянемо ситуацію в містах окремих земель.

1. КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ. Придніпровські території Київської землі представлені 10 серіями, які походять із п'яти міст.

Київ був найбільшим містом і політично-адміністративним центром Київської землі. Він представлений декількома краніологічними серіями, які походять з різних районів міста та датуються X—XIII ст. Групи кількісно нерівноцінні та сформовані за різними принципами. Найбільший інтерес представляють добірки, що репрезентують давньоруські могильники в «місті Ярослава» та на горі Шекавиця.

Могильник у Верхньому місті на вул. Паторжинського, 14 займав ділянку, яка входила в межі «міста Ярослава». Більшість поховань відноситься до 40-х рр. XI ст. — першої половини XIII ст. і становить типовий давньоруський християнський могильник. Серія черепів з нього стала першою публікацією добре датованої добірки з могильника у Верхньому Києві та принесла певні несподіванки (Рудич 2005). Вона виявилася неоднорідною, але з досить чіткою морфологічною домінантою. В середньому група чоловічих черепів характеризується довгою, вузькою, високою, доліхокранною за формою черепною коробкою, середньошироким низьким обличчям, горизонтальне профілювання якого помірно на верхньому рівні та різке на середньому, низькими орбітами та середнім виступом носа. Довгі високі доліхокранні черепи суттєво відрізняють серію від сільських популяцій території полян київських. Ближчою морфологічно та статистично вона виявилася до слов'янських груп з територій сіверян, дреговичів, радимичів і смоленських кривичів. Це схилило нас до думки, що антропологічні рештки належали вихідцям із тих земель, які компактно мешкали у Києві та, можливо, були парафіянами однієї церкви. Те, що окремі вихідці з різних давньоруських земель мешкали у Києві, ніколи не викликало сумнівів, але в цьому разі ми мали справу з групою решток людей, яка виявилася домінантною на одному з могильників Верхнього Києва.

Надалі з Верхнього Києва, точніше з території «міста Володимира», О.Д. Козак дослідила збірну серію черепів, що також датується XI—XIII ст., на жаль, поганої збереженості. Група неоднорідна, але в середньому характеризується доліхокранією за значного поздовжнього діаметра черепа, добре профілюваним обличчям середніх розмірів, низькими орбітами та вузьким носом, що різко виступає (Козак 2010).

Вужче, а саме XIII ст., датується ще одна збірна серія з Верхнього міста, в яку об'єднано рештки людей, яких вважають жертвами Батієвої навали. Вона походить з розкопок на вул. Володимирській, 8 і Великій Житомирській, 2а—4. Добірка помітно змішана і за середнім проявом характеризується доліхокранією за довгої та високої черепної коробки, різким горизонтальним профілюванням обличчя, низькими орбітами та вузьким носом, який виступає середньо.

Обидві групи, опрацьовані О.Д. Козак, мають досить близькі характеристики, які дозволили

дослідниці об'єднати їх у сумарну групу Верхнього Києва X—XIII ст. Серія характеризується великою доліхокранною черепною коробкою, середніми розмірами добре профілюваного обличчя, низькими орбітами та вузьким носом.

Тобто, матеріал з території Верхнього міста дає напрочуд цікаву інформацію. Найсуттєвішим видається те, що всі три серії з Верхнього Києва не можна пов'язати з мезоморфним, мезо-доліхокранним середньолицим (з тенденцією до вузьколицьості) населенням, яке представляє сільські популяції полянських територій. Але якщо більші розміри черепної коробки та обличчя городян ще можна спробувати пояснити зміною соціальних умов, то їхній менший черепний показник, різкіше профілювання обличчя, нижчі за пропорціями орбіти та вужчі носи пояснити цим неможливо. Розходження значні й статистично достовірні. Це змушує шукати витоки населення, яке визначило середні характеристики груп Верхнього міста, за межами полянського регіону.

Про можливі вихідні території людності з могильника на вул. Паторжинського, 14 («місто Ярослава») ми вже вказали вище. Тож обмежимося декількома словами щодо збірної серії з Верхнього Києва, введеної до наукового обігу О.Д. Козак. Масивні доліхокранні форми з середньошироким обличчям, характерні для волинських і древлянських територій, епізодично трапляються на лівобережних землях Подніпров'я, а також у Новогрудку та Смоленську. Але з верхньокиївською групою справи дещо складніші, оскільки вона, на відміну від названих популяцій, має нижчі орбіти і вужчий ніс, що в поєднанні з доліхокранією, довгою та високою черепною коробкою, різким профілюванням суттєво відхиляє її в бік балтського антропологічного масиву. Нагадаємо, що серед груп Європи доби середньовіччя для балтів характерні найменший черепний показник, найвища черепна коробка, найнижчі за показником орбіти та найменший зигомаксильярний кут. Такі ознаки в людини пов'язані слабкою фізичною кореляцією, тож така комбінація є чудовим маркером балтських груп. Відтак, серед людей, чії рештки склали верхньокиївську групу, були балти або вихідці з земель із суттєвим балтським субстратом, хоча, наголошуємо, серія неоднорідна. Зазначимо, що біологічна «слов'янізація» субстратного балтського масиву проходила на різних територіях неоднаковими темпами (в деяких землях, як Волинська або Полоцька, досить повільно). Окрім того, маємо справу з рештками

загиблих, яких вважають жертвами Батиевої навали. У місті в такий час могли опинитися люди, що не були його мешканцями. Важко, наприклад, з'ясувати, з кого склалися заго-ни Дмитра, тисяцького Данила Галицького, які обороняли місто.

Розглянемо ситуацію в інших районах Києва та його околицях. Могильник на горі Щекавиця датується X—XI ст. та є найранішим з опублікованих. Його досліджували В.Д. Дяченко та О.Д. Козак (Козак 2010). Чоловіча серія досить однорідна. Вона характеризується довгою середньовисокою черепною коробкою, невеликими розмірами обличчя, яке помірно профільоване у верхній частині та різко на середньому рівні, низькими орбітами та середньошироким носом, який виступає середньо. Ми вважаємо, що морфологічно ця популяція близька до сіверянських груп, що підтверджує й статистичний аналіз. Доліхокранією, але менш виразною, та середньошироким обличчям відзначається серія XIII ст., що представляє убієнних під час навали Батия з території Києво-Печерської лаври (Дяченко 1993).

Тобто, всі перелічені добірки від X—XI до XIII ст. позначені доліхокранією. Вони жодним чином не демонструють тенденцію до швидшої брахікефалізації міського населення порівняно з селянами локальної групи. Але саме це найменше дивує автора статті, оскільки слід пам'ятати, що брахікефалізація реально може бути зафіксована за наявності постійного населення, яке генетично пов'язане з попередніми мешканцями міста. Навряд чи ця умова була дотримана у Києві.

Для нас значно цікавішим є те, що п'ять з шести київських серій важко пов'язати з групами сільського населення X—XIII ст., що репрезентують території, які вважають власне землями полян київських (трикутник між Дніпром, Россю та Ірпінем). Нині жодна із серій з сільських могильників Правобережжя Середнього Дніпра не має таких характеристик як перелічені могильники з Києва. І якщо більшу матуризацію кістяка та як один з проявів того більші розміри черепа та обличчя городян ще можна пояснити соціальними умовами, то їхній менший черепний показник ні. Черепний показник у перших чотирьох київських названих серіях істотно менший ніж у будь-якій сільській популяції полянського регіону. Складається враження, що населення Києва, особливо його чоловіча частина, у XI—XIII ст. поповнювалося більшою мірою вихідцями з віддаленіших територій, аніж полянські.

Нині власне полянська складова у Києві X—XIII ст. відчутна досить слабо. З вихідцями з сільських популяцій полян можна спробувати пов'язати серію, опубліковану Т.І. Алексеевою (Алексеева 1973), в якій домінують черепи з розкопок графа Кібальчича на Юрковиці (датування та локалізація могильника викликають запитання). Хоча в цьому випадку ми повинні прийняти ідею про брахікефалізацію та матуризацію міського населення, вони фіксуються в Києві лише в цьому могильнику. Теоретично це можливо, але за умови, якщо на Юрковиці ми маємо справу з населенням, яке стабільно мешкало тут уже не в першому поколінні. Полянська складова відчутна також у жіночій серії з могильників у Верхньому місті, але назвати її домінантною складно.

Традиційно населення Давнього Києва асоціюється, в першу чергу, з полянами. Дійсно, літописець зауважував, що поляни мешкали у Києві від часів його заснування (Літопис... 1989, с. 5). Можливо, тоді вихідці з власне полянських земель і становили більшість серед городян. Але через звичай кремації померлих мешканці часів заснування та раннього періоду існування міста краніологічно не засвідчені. Матеріал у наших колекціях датується X—XIII ст., але основний його масив репрезентує городян XI—XIII ст. То вже були зовсім інші часи та інше місто. Екстраполювати антропологічну ситуацію у Києві XI—XIII ст. на ранішу добу, особливо за часів заснування міста, буде авантюрою.

Дійсно, на могильниках міста X—XIII ст. теоретично прогнозувалися передусім автохтонні полянські лінії. Але зрозуміло, що навіть між Київською землею XI—XIII ст. і територіями літописних полян ставити знак рівності не можна. Київська земля, маючи полянське ядро, відчутно приросла територіями інших племен, з яких можна було очікувати притік населення. Окрім того, Київ займав особливе місце серед давньоруських міст. Більшість указаних київських серій морфологічно ймовірніше можна пов'язати з вихідцями з північних, північно-західних і північно-східних земель. Мігранти із зони розселення сіверян, дреговичів, радимичів і смоленських кривичів (для всіх них характерні доліхокранні черепи з середньошироким обличчям) мешкали тут доволі великими групами та, можливо, підтримували земляцькі стосунки або були прихожанами однієї церкви та намагалися ховати померлих на власних цвинтарях. Статистично серії з київських могильників дещо більше відхиляються в бік саме

сіверянських груп. Але навіть за таких результатів навряд чи слід поспішати братися за перо та антропологічним матеріалом XI—XIII ст. із Києва ілюструвати тему волинцевської експансії з Лівобережжя на правий берег, ідеї про Кия — вождя сіверянського вторгнення — або про племінну владу в полянському союзі. Сіверянська присутність, навіть досить відчутна, дійсно могла мати місце у Києві від часів його заснування, сіверянські генетичні лінії тут дійсно могли бути досить довгі, але стверджувати або спростовувати це силами антропології, за відсутності краніологічного матеріалу раннього періоду існування міста, неможливо. У нашому випадку навіть населення Києва за похованнями, які вузько датуються X ст., представлено нині лише окремими черепами дуже поганої збереженості. Тобто, мінімальну інформацію ми можемо отримати, але кількість і якість її не дозволяє скласти об'єктивне уявлення про антропологічний склад мешканців міста того хронологічного зрізу, особливо якщо брати до уваги можливий випадковий характер добірки. Стосовно останнього відомий старий антропологічний жарт: *«Ну, и скажите, батенька, насколько реально морфологическая характеристика черепа великого русского поэта А.С. Пушкина или даже группы черепов из фамильного склепа Ганибаллов может отражать антропологический состав населения Северо-Западной России XIX в. ?»*. Звісно, що в кожному жарті є частка жарту, та в будь-якому разі давати антропологічну характеристику населенню певної території, а особливо міста, варто обережно і за представницькими добірками. У ситуації, коли краніологічний матеріал, що може дати уявлення про киян, які мешкали тут до X ст., практично відсутній, антропологам лишається зосередитися на пізнішому матеріалі.

Мається на увазі хронологічний зріз XI—XIII ст. Тоді Київ як столичне місто був у епіцентрі важливих подій давньоруської історії та як значний політичний, торговельний і релігійний центр приваблював вихідців з інших, іноді досить далеких земель. Про це добре свідчать писемні джерела та археологічні дані. Антропологічний матеріал демонструє змішаність населення за чіткого домінування слов'янського компоненту. Генетичні зв'язки добре фіксуються з різними східнослов'янськими землями. Певну роль у формуванні населення міста відіграло, можливо, й те, що Київ не став спадком однієї княжої сім'ї. За складної системи наслідування київського столу кожному, хто на нього сідав, комфортніше було прибути до міста

зі своїм почтом, відданість якого не викликала сумнівів. Деякі непрямі натяки на це маємо в літописі. Так, по смерті великого князя київського Юрія Довгорукого, який до цього був ростово-суздальським князем, у Києві 1157 р. *«розграбували двір його Красний, і другий двір його за Дніпром, ...і Васильків двір, сина його розграбували в городі, і побивали суздальців по городах і по селах...»* (Літопис... 1989, с. 270). Представники княжої династії Рюриковичів, які очолювали інші давньоруські землі, могли мати у Києві свої двори, про що є літописні згадки, і ми не знаємо, з кого формувалася обслуга дворів. Компактними групами могли бути розміщені й двори купців з інших країн. Вони селилися, найвірогідніше, колоніями. Теоретично слов'янські купці та ремісники, вихідці з певних земель, могли також селитися компактно або бути прихожанами однієї церкви та намагатися ховати біля неї своїх померлих.

У цієї медалі міг бути й інший бік. Однією з головних причин такої строкатості київського населення могло бути те, що в XI—XIII ст. людського ресурсу, який би складався із вихідців з власне невеликої полянської землі, не вистачало на всі значні проекти київської княжої влади — розбудови міст, заснування нових форпостів на кордоні, воєнних походів. Укріплення південно-східного кордону потребувало значних сил. Нестачу робочих рук доводилося поповнювати за рахунок вихідців з інших земель. Уже згадувалася інформація літописця про участь таких із північних земель у розбудові південноруських міст. Іноді переселяли і не на добровільних засадах. Згадки про полонених із захоплених під час міжусобиць давньоруських міст досить часто трапляються в літописах. Людей виводили полоном і часто селили компактно, є згадки й про бранців із досить віддалених, наприклад, лясських земель або з території Білорусі. Відтак, дуже вірогідно, маємо справу з браком людських ресурсів. Треба враховувати й бажання послабити супротивника. Захоплення полону характерне не тільки для київських князів. Подібне практикували й галицькі князі, в яких теж виникала потреба в трудових ресурсах, особливо через потребу укріплення кордонів. Взагалі прикордонні райони, або форпости, що були на вістрі слов'янської колонізації, особливо в часи нестабільної політичної ситуації, завжди потребували значної кількості робочих рук.

Можливо, нові матеріали з розкопок у Києві змінять наші уявлення про антропологічний склад городян давньоруської доби в бік значнішої

її «полянизації». Але розглянемо ситуацію в інших містах Київської землі. Найчіткіше морфологічно та статистично до сільських груп полян київських тяжіють мезокранні вузьколиці жінки з **Родні** (Княжа гора). Чоловіча ж серія звітти цікава тим, що має в складі вихідців з древлянських земель. Свого часу на таку можливість вказувала Т.І. Алексеєва (Алексеєва 1973), але відсутність інформації щодо профілювання древлянських груп завадила їй стверджувати це категоричніше. Поява такої інформації для древлянських популяцій підтвердила цей здогад. Західні та північно-західні антропологічні впливи фіксуються в популяціях з **Вігачева** та **Монастирка**. Як ми вже писали, люди з сільських могильників полянських земель морфологічно та статистично досить близькі населенню Словацьких, частково Польських і Чеських земель. Але у випадку з населенням Вігачева та Монастирка ми маємо справу з дещо іншими західними, а точніше північно-західними лініями. У Монастирку домішка може виходити за межі слов'янського масиву. Низьким склепінням черепа, яким відзначається ця серія, характеризуються германські популяції та окремі західнослов'янські групи, які межували з ними. Принаймні говорити про винятково полянську основу чоловічого населення городища Монастирок не доводиться. Ми не будемо зупинятися на цій темі, оскільки то буде темою спеціальних статей.

З полянськими сільськими групами важко пов'язати і серію з **Юр'єва**, введена до наукового обігу П.М. Покасом (Орлов, Моця, Покас 1985). Вона характеризується мезокранією за великих розмірів черепа та середніми розмірами різко профільованого обличчя. Від сусідніх пороських груп серія відрізняється більшими розмірами черепної коробки та обличчя, а також вужчим носом. Але юр'ївці взагалі мають вище, особливо за показником, обличчя, дуже вузький ніс, надто різке горизонтальне профілювання обличчя, що не характерно для слов'янських популяцій. Ці риси й забезпечують юр'ївцям у міжгруповому аналізі, де разом зі слов'янськими популяціями були використані серії, що представляють кочовиків, потрапляння до кола аланських популяцій, пов'язаних з Північним Кавказом.

На Правобережжі у давньоруський період південні рубежі Київської землі населяли кочові племена, які перебували на службі у київських князів. Літопис постійно згадує кочовий союз Чорних клобуків, які розміщувалися в містах та фортецях уздовж Поросся. Вважається, що в складі Чорних клобуків до-

минували тюркомовні народи, але, можливо, були і вихідці з аланського іраномовного середовища. Вкажемо, істотна аланська присутність фіксується за антропологічним матеріалом могильників Нижнього Придніпров'я Х—ХІІІ ст. (Литвинова 2000), які територіально не дуже віддалені від Поросся. Але якою мірою серія з одного могильника у Юр'єві репрезентує все населення міста? На це важко відповісти, тут слід враховувати можливу випадковість добірки.

Те, що київська влада досить широко використовувала кочовиків для прикриття південних кордонів, частково також може бути пов'язано з неможливістю вирішити ці проблеми за рахунок виключно місцевого слов'янського населення.

Для більшої об'єктивності досліджень і перевірки гіпотез в антропології широко використовують методи багатовимірної статистики. Для ілюстрації ми обрали один з варіантів факторного аналізу (пакет програм Systat), де порівняли 46 міських та сільських чоловічих груп зі східнослов'янських земель за такими таксономічно важливими ознаками як висота черепа, ширина та висота обличчя, кут носа, за черепним, орбітним і носовим показниками. Результати аналізу подані в графічному вигляді (рис. 1). Перший фактор розділяє чоловічі групи за розмірами обличчя, кутом носа (додатні навантаження) та за шириною носа (від'ємні), другий — диференціює групи за черепним показником, висотою орбіт (додатні навантаження) та висотою черепа (від'ємні).

За таким само набором ознак були порівняні 36 жіночих серій (рис. 2). Перший фактор розділяє жіночі групи за черепним показником, висотою черепа, шириною обличчя (додатні навантаження) та кутом носа (від'ємні), другий — диференціює серії за висотою обличчя (від'ємні навантаження) та шириною носа (додатні).

Статистичний аналіз у нашому випадку добре підтверджує висновки, які базувалися на короткому морфологічному аналізі. Нагадаємо, що в антропології виходити на вирішення проблеми генетичної спорідненості або культурно-етнічних реконструкцій можна, лише спираючись на морфологічну та статистичну подібність. Результати аналізу демонструють неоднорідність населення міст Київської землі. Найреальніше близькість до мезодоліхокранних з тенденцією до вузьколицьості сільських груп полянських територій виявляють жіночі серії з Родні та частково Києва. Чоловічі групи з придніпровських міст Київської

землі розсіпані по всьому факторному полю та демонструють більшу близькість до популяцій з віддаленіших земель, аніж з полянських. Серії не дуже змішані, група з кожного могильника має свій чітко означений морфологічний комплекс, що демонструє домінування в ній вихідців з конкретних регіонів. Якби населення такого великого міста як Київ було б дуже змішане або дуже метисоване, то добірки, що представляють різні його могильники, продемонстрували б значну близькість між собою, чого не сталося. В окремих випадках чоловічі та жіночі групи з одного могильника виявляють різний напрям антропологічних зв'язків, що свідчить про домінування серед них вихідців з різних територій і незавершений процес метисації.

2. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЗЕМЛЯ відома значною кількістю міст і фортець, які згадуються в літописах і частково вивчені археологічно, але нині ми маємо антропологічні матеріали лише з Переяслава.

Переяслав. Населення міста представлене матеріалами ґрунтового могильника другої половини XI — початку XIII ст. на південно-східній околиці Переяслава і вважається міським (Рудич 2007).

У середньому чоловіча група характеризується довгою, вузькою, доліхокранною за формою черепною коробкою (до цієї категорії потрапляють усі черепи), середньошироким обличчям, горизонтальне профілювання якого на верхньому рівні характеризується числом, що знаходиться на межі різкого та помірною, а на середньому — різкою. Орбіти низькі, ніс середньоширокий, виступав на межі середнього та значного.

Традиційно першим об'єктом для пошуку морфологічних паралелей для переяславців стали територіально близькі популяції селян. Базовою серією, яка репрезентує сільське населення Переяславської землі, є збірна група, яка отримала назву поляни переяславські. Вона була сформована Т.І. Алексеевою (1973) із матеріалів, що походили з дореволюційних розкопок давньоруських курганів Переяславського повіту, але розташованих переважно біля Переяслава. У випадках, коли могильники розміщені неподалік міста, часто виникає запитання, кому вони належали — городянам чи сільському населенню. Т.І. Алексеева у формуванні серій на Лівобережжі виходила з уявлень, що поховання давньоруської доби в курганах представляють сільське населення, а в ґрунтових — городян.

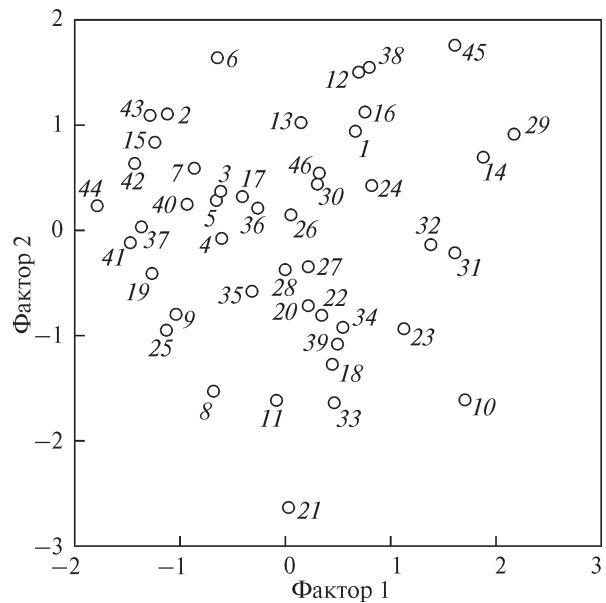

Рис. 1. Результати міжгрупового факторного аналізу чоловічих груп давньоруської доби: 1 — Миколаївський могильник; 2 — хут. Половецький; 3 — Княжа гора (Зиневич 1967); 4 — Григорівка; 5 — Бучак (Козак 2000); 6 — Яблунівка (Орлов, Моця, Покас 1985); 7 — Київ (Алексеева 1973); 8 — Київ, вул. Паторжинського (Рудич 2005); 9 — Київ, Шекавиця; 10 — Київ, місто Володимира; 11 — Київ, Верхнє місто XIII ст. (Козак 2010); 12 — Вітачев (Алексеева 1973); 13 — Монастирок (Покас 1988); 14 — Юр'їв (Орлов, Моця, Покас 1985); 15 — Чернігів; 16 — дружинні некрополі Чернігівщини; 17 — сільські могильники Чернігівщини (Покас 1988а); 18 — Чернігів, передгороддя; 19 — Чернігів, некрополь (Долженко 2011); 20 — Любеч (Алексеева 1973); 21 — Зелений Гай, кургани; 22 — Зелений Гай, ґрунтовий могильник (Покас 1987); 23 — Камінне (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984); 24 — Путивль (Покас, у друці); 25 — сіверяни, збірна; 26 — поляни переяславські (Алексеева 1973); 27 — Переяслав (Рудич 2007); 28 — Бранешти; 29 — Василів (Великанова 1975); 30 — Галич (Рудич 1998); 31 — волинські землі, збірна серія; 32 — древлянські землі, збірна серія; 33 — Возягель (Рудич 2003); 34 — Новогрудка (Саливон 1971); 35 — дреговичі; 36 — радимичі; 37 — в'ятичі; 38 — Стара Рязань; 39 — Смоленськ; 40 — кривичі смоленські; 41 — кривичі тверські; 42 — кривичі ярославські; 43 — кривичі костромські; 44 — кривичі володимирські (Алексеева 1973); 45 — Стара Ладога (Санкина, Козинцев 1995); 46 — словене новгородські (Алексеева 1973)

Наша серія з Переяслава від селянських популяцій з території полян київських та збірної сільської групи полян переяславських, відрізняється різкішою доліхокранією, ширшим обличчям і, що важливо, дещо іншими пропорціями деталей обличчя — нижчими орбітами та вужчим носом. Пояснити такі відмінності соціальними умовами неможливо, але відразу з'являється північний вектор пошуку генетичних зв'язків. Морфологічно та статистично

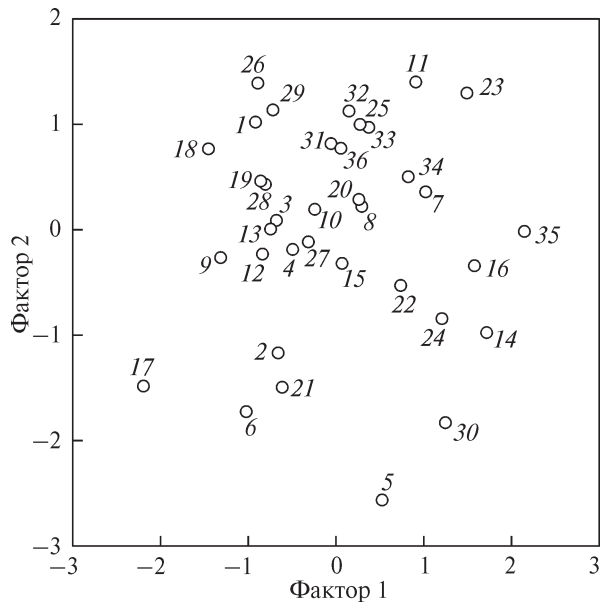

Рис. 2. Результати міжгрупового факторного аналізу жіночих груп давньоруської доби: 1 — Миколаївський могильник; 2 — хут. Половецький (Зиневич 1967); 3 — Григорівка; 4 — Бучак (Козак 2000); 5 — Київ, Верхнє місто (Козак 2010); 6 — Київ, вул. Паторжинського (Рудич 2005); 7 — Київ; 8 — Вітачев (Алексеева 1973); 9 — Родень, Княжа гора (Зиневич 1967); 10 — дружинні некрополі Чернігівщини; 11 — Чернігів; 12 — сільські могильники Чернігівщини (Покас 1988а); 13 — Чернігів, передгороддя; 14 — Чернігів, некрополь (Долженко 2011); 15 — Любеч (Алексеева 1973); 16 — Путивль (Покас, у друці); 17 — Камінне (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984); 18 — Зелений Гай (Покас 1987); 19 — сіверяни; 20 — поляни переяславські (Алексеева 1973); 21 — Переяслав (Рудич 2007); 22 — Бранешти (Великанова 1975); 23 — Возвягель (Рудич 2003); 24 — Галич (Рудич 1998); 25 — дреговичі; 26 — радимичі (Алексеева 1973); 27 — Новогрудка (Саливон 1971); 28 — Гнездово (Алексеева 1990); 29 — в'ятичі; 30 — Стара Рязань; 31 — кривичі смоленські; 32 — кривичі тверські; 33 — кривичі ярославські; 34 — кривичі костромські; 35 — кривичі володимирські; 36 — словене новгородські (Алексеева 1973)

населення Переяслава виявляється ближчим до окремих північніших могильників Лівобережжя — Зелений Гай, Любеч, а також до східнослов'янських груп, територіально віддаленіших, — дреговичів, населення Новогрудки та Смоленська (рис. 1).

Тобто, відмічається притік населення до Переяслава з півночі, а не із заходу. Переяславське князівство було тісно пов'язане з Київською землею, що добре відомо з літописів, а київські князі укріпляли кордони і Переяславської землі, але робилося те в XI—XIII ст., очевидно, не за рахунок переселенців, що мали витоки у сільських групах земель полян київських («полянського трикутника» — межиріччя Дніпра—Росі—Ірпеня). Складається враження,

що і для переяславських територій можна говорити про те, що власне полянського (мезодоліхокранного середньолицького з тенденцією до вузьколицесті) біологічного ресурсу явно не вистачало для розширення та укріплення зони слов'янського розселення на схід і південь. Морфотип, який асоціюється з полянами, на лівобережних переяславських землях був зафіксований Т.І. Алексеевою (Алексеева 1973) в сільських могильниках в районі Переяслава, але на якій саме площі він був розповсюджений і де починається зона розповсюдження доліхокранного середньолицького типу, характерного для сіверянських груп, нині важко чітко визначити за браком матеріалу з сільських могильників. Так, могильники з сіверянськими прикрасами фіксуються археологами навіть південніше Переяслава, але це не обов'язково свідчить на користь фізичної присутності там сіверян.

Поповнення населення міст Переяславської землі, як і Київської, схоже, провадилося значною мірою за рахунок вихідців з інших давньоруських земель, за даними антропології, переважно сіверянських та з території сучасної Білорусі. Про це є й писемні згадки, як наприклад епізод з виведенням та розселенням у 1116 р. князем Ярополком полонених з досить неблизької полоцької землі, для яких він поставив м. Желянь саме в Переяславській землі (Літопис... 1989, с. 176).

Можливо, в окремі періоди попит на людські ресурси переважав пропозицію, що ускладнювало освоєння нових територій та організацію оборони давньоруських земель. По-різному можна дивитися на літописні згадки на зразок: «Святополк тоді повелів рубати город на Вітечівському пагорбі, нарикуши своїм ім'ям — Святополчградом. І наказав він єпископу Мартину з юр'івцями сісти тут, і засаківцям, і іншим з других городів» (там само, с. 138). За тим може стояти і бажання укріпити нове місто людьми, добре адаптованими до прикордонних реалій, і банальне «латання дірок» в умовах дефіциту робочих рук.

3. ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМЛЯ. Численні міста Чернігівської землі представлені нерівноцінно. Якщо з Чернігова, Любеча та Путивля маємо більш-менш репрезентативні серії, то інші представлені лише окремими черепами.

Чернігів. Колекції палеоантропологічного матеріалу з цього міста значно зросли останнім часом. Нині в розпорядженні антропологів є декілька серій з території міста, що сприяє більшій об'єктивізації інформації.

Першу чернігівську міську серію сформував Т.І. Алексеева переважно з матеріалів, які

походили з дореволюційних розкопок. Міське населення репрезентували поховані на цвинтарях, а сільське (поляни чернігівські) — в курганах, частина яких розмішувалася на околицях Чернігова. Подальші дослідження показали, що такий принцип не бездоганний, але треба було з чогось починати. Чернігівців дослідниця охарактеризувала як суббрахікранне середньолице населення, яке належить до того самого морфологічного типу, що й місцеві селяни. Нагадаємо, що полян чернігівських Т.І. Алексеєва представила як таких, що належать до мезодоліхокранного середньолицького типу, а більший черепний показник та ширину обличчя городян пов'язала з соціальними факторами.

П.М. Покас перегрупував матеріали Т.І. Алексеєвої, додавши нові (Покас 1988а). Серія чернігівців, базована, головним чином, на матеріалах з дореволюційних розкопок, була охарактеризована як мезокранна та середньолиця. Дослідник відзначив, що ідея значнішої матуризації городян на чернігівському матеріалі не простежується. Більше того, з'ясувалося, що сільські групи мають довшу та вищу черепну коробку.

Морфологічно та статистично цю групу черепів чернігівців (за матеріалами П.М. Покаса) можна пов'язати з сільськими серіями полянських земель Правобережжя та сільськими групами Подесення.

Нині частково опубліковані нові матеріали, які повніше представляють населення давньоруського Чернігова. З них найбільший інтерес представляють серії з некрополя Х—ХІІІ ст. і передгороддя ХІ—ХІІІ ст. (Долженко 2011). Нижче подамо наш погляд на матеріал із цих могильників.

Серії демонструють різні морфологічні характеристики. Чоловіча група з некрополя Х—ХІІІ ст. в середньому прояві характеризується довгою, але невисокою, доліхокранною черепною коробкою, вузьким, середньовисоким добре профільованим обличчям, низькими орбітами, середньошироким носом, що виступає слабо. Вона суттєво відрізняється від збірних груп Чернігова, опублікованих Т.І. Алексеєвою (Алексеєва 1973) та П.М. Покасом (Покас 1988а), що базувалися переважно на матеріалах дореволюційних розкопок.

Але для нас найцікавішим є те, що група досить віддалена від добірки з сільських могильників полян чернігівських. Доліхокранний вузьколиций морфотип (за типологією Т.І. Алексеєвої) в східнослов'янському світі характеризує, в першу чергу, в'ятичів, хоча до

нього тяжіють і сіверяни. Але добірка з чернігівського некрополя має надто вузьке обличчя та низьку черепну коробку, що не типово для слов'янських груп і зумовлює пошук аналогій за межами слов'янського світу. Пріоритетним є північно-західний напрямок пошуків, який досить часто зводиться дослідниками виключно до пошуку зв'язків зі Скандинавією. Довга та низька черепна коробка дійсно вважається ознакою численних германських популяцій, але такі вузькі обличчя, такі низькі орбіти і слабке виступання носа, як у нашій групі, не характеризує жодну зі скандинавських популяцій і могильників вікінгів різних територій. Про присутність балтів, які відзначаються найвищою в Європі висотою черепа, в нашому випадку говорити зовсім важко. Але поєднанням доліхокранії з невеликою висотою черепа, вузьким обличчям, невисокими орбітами, добре профільованим у горизонтальній площині обличчям у поєднанні зі слабким виступанням носа характеризується населення могильників, що належать такій своєрідній в антропологічному та мовному плані групі як ліві. Лівів (либь давньоруських джерел) — плем'я, що мешкало понад Ризькою затокою і яке відносять до фіно-угорської мовної спільноти, — літопис згадує як учасників князівської міжусобиці на Русі. Вони могли бути і в складі варязьких дружин, які жодним чином не формувалися на основі жорстких расових вимог.

Мезокранна, масивна, з великими розмірами черепа та широким обличчям жіноча серія з некрополя має зовсім інші морфологічні характеристики — такі само, як і низка жіночих серій з древлянських, волинських, тиверських і галицьких земель (рис. 2). Тобто домінуюча складова жіночої та чоловічої груп з некрополя різні. Але треба зазначити, що, оскільки добірки невеликі, висновки носять орієнтовний характер.

Чоловіча серія з передгороддя Чернігова в середньому прояві має довгу та високу черепну коробку, середньошироке обличчя та займає проміжне місце між популяціями із сіверянських земель і міськими групами Смоленська та Новогрудка (рис. 1). Мезо-доліхокранна вузьколиця жіноча група з цього могильника тяжіє до сільських полянських популяцій (рис. 2).

Доліхокранна, з великою черепною коробкою та середньошироким обличчям чоловіча серія з **Любеча** (Алексеєва 1973) також знаходиться на межі морфологічних типів, які характерні для сіверянських груп і древлянсько-волинських. Але показовішою є належність

жіночої групи до масивних популяцій, які розповсюджені на досить значних просторах від галицько-тиверських до волино-древлянських земель (рис. 2).

До друку готується серія з **Путивля**, що датується XI—XIII ст. і походить з могильників в урочищах Микільська Гірка та Городок. Вона була досліджена П.М. Покасом (Покас, у друці). Чоловіча група характеризується суббрахікранією та середньошироким добре профільованим лицем. Вона суттєво відрізняється від сільських груп сіверянських територій, що відзначив П.М. Покас. Дослідник також вказував на морфологічну подібність добірки до міського населення Києва та Чернігова, маючи на увазі добірки Т.І. Алексеєвої. Жіночу серію з Путивля характеризує брахікранія, широколицість і добре профілювання обличчя. Статистично та морфологічно вона тяжіє до низки широколицих жіночих популяцій — древлянських, галицьких і тиверських (рис. 2). На жаль, покійний П.М. Покас не мав можливості залучити ці групи до порівняльного аналізу.

Чернігівська земля, як вважається, охоплювала території, де сходилися кордони розселення різних морфологічних типів східних слов'ян — доліхокранного середньолицього (з тенденцією до вузьколицесті), який довгий час вважався типовим для сіверян, і мезокранного середньолицього (з тенденцією до вузьколицесті), що вважається полянським. Але, дуже вірогідно, є ще одна складова. До північних районів Чернігівської землі проникали з Правобережжя доліхокранні та мезокранні масивні типи, характерні для волинських і древлянських територій.

Якщо ми звернемося до результатів міжгрупового факторного аналізу, то помітимо, що чоловічі серії з могильників Чернігівської землі, як власне і самого Чернігова, не концентруються в одному місці факторного поля та виявляють статистичну подібність до популяцій різних регіонів східнослов'янського світу — з древлянсько-волинських земель, дреговицько-сіверянських і полянських. Тобто, в містах Чернігівської землі фіксуються генетичні лінії, що йдуть від селянських груп, які вважаються полянськими (краще фіксуються на жіночих групах з Чернігова), древлянськими (краще фіксуються на жіночих групах з Чернігова, Любеча й Путивля), сіверянськими, які краще фіксуються в чоловічих серіях Любеча та Чернігова. Складається враження, що вихідці з древлянських земель з'явилися на Лівобережжі в обхід земель полян київських і

від Любеча розповсюджувалися вниз по Дніпру та на схід. Важливо й те, що широколиці форми в районах придніпровського Лівобережжя чіткіше проявляються в жіночих групах, які краще відображають глибинні лінії. У зв'язку з цим пригадуються давні ідеї О.О. Шахматова, який вважав, що древлянське розселення заходило на лівий берег Дніпра та охоплювало поріччя Дніпра з гирлом Десни (Шахматов 1916). Але відсутність ранніх сільських серій, територіально близьких до того ж таки Любеча, не дають можливості довести походження населення Любеча, частково Чернігова та Путивля саме від місцевих широколицих груп, які генетично пов'язані з древлянським масивом. На Лівобережжі дійсно фіксуються масивні, доліхокранні широколиці сільські групи (курганний могильник Зелений Гай), але в ньому морфотип представлений у чоловічій серії.

Підсумуємо сказане. Населення міст Середнього Подніпров'я можна охарактеризувати як європеїдне з яскраво вираженою належністю до кола слов'янських груп. Воно змішане, але немає підстав говорити про потужне та механічне змішування. Практично всі могильники мають чітко позначені домінантні складові, які можна пов'язати з вихідцями з конкретних територій. Це може віддзеркалювати або різні хвилі переселенців, або те, що вихідці з одних племінних земель у містах намагалися селитися компактно, або ховати померлих на одному могильнику. Новий матеріал дозволяє стверджувати, що мезодоліхокранний середньолиций (з тенденцією до вузьколицесті) тип, який характеризує сільські популяції полянських земель, на міських цвинтарях Середнього Подніпров'я не є домінантним. Але він є основою жіночої добірки з Родні, окремих серій з Чернігова та певною складовою популяції Києва. На могильниках Києва, Переяслава і частково міст Чернігівської землі серед чоловіків переважає доліхокранний середньолиций морфотип, який характерний, головним чином, для сільських груп сіверянських, радимичьких, дреговицьких і кривицьких (смоленських) земель. Можливо, біологічних ресурсів власне полянських популяцій було замало для здійснення низки проектів княжої влади з розширення та побудови нових міст, укріплення кордонів, а також постійних військових дій. Присутність на могильниках Середнього Подніпров'я масивних широколицих типів, які вважаються характерними для волинських і древлянських земель, лише епізодично фіксується в правобережних

містах (Родень, Київ) і значно реальніше на Лівобережжі (Любеч, Чернігів і Путивль). На Лівобережжі це можуть бути і місцеві лінії, бо вони, по-перше, краще представлені в жіночих популяціях, а, по-друге, такі морфотипи фіксувалися і на сільських могильниках північних районів Лівобережжя. Це може свідчити про своєрідний давній «затік» масивних форм з правобережних древлянських земель на лівий берег. Присутність у давньоруських містах вихідців з кочового середовища виявляється, головним чином, при роботі з індивідуальними даними. Реально вона помітна в Пороссі, де кочова складова визначає середні характеристики могильника з Юр'єва. За антропологічним матеріалом фіксується перебу-

вання в містах регіону вихідців із Прибалтики, Скандинавії та фіно-угорських земель (Київ, Чернігів), але істотного впливу на формування міського населення вони не справили.

Дослідження антропологічного складу населення давньоруських міст триває. Відомо, що матеріальна культура в містах XI—XIII ст. певною мірою невілювала племінні відмінності. Але, зважаючи на те, що фізичний тип людини змінюється дуже повільно, за кістковими рештками міських могильників давньоруської доби ще чітко фіксуються антропологічні типи, походження яких можна пов'язати якоюсь мірою з їхніми вихідними територіями. Це може збагатити наші уявлення про формування складу населення міст давньоруської доби.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.

Алексеева Т.И. Антропология циркумбалтийского экономического региона // Балты, славяне, прибалтийские финны. — Рига, 1990. — С. 124—144.

Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.

Долженко Ю. До антропології похованих у чернігівському некрополі X—XIII ст. // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2011. — С. 48—75.

Дяченко В.Д. Антропологічний склад населення Києва і його околиці у середньовіччі (XI—XIII ст.) // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 151—167.

Дяченко В.Д., Покас П.М., Сухобоков О.В. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 4—26.

Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.

Козак А.Д. Новые материалы из средневековых славянских могильников Поднепровья (Григоровка, Бучак) // Народы России: от прошлого к настоящему. Антропология. Ч. 2. — М., 2000. — С. 243—260.

Козак О.Д. Кияни Княжої доби. — К., 2010.

Литвинова Л.В. Население Нижнего Поднепровья в XIII—XIV вв. по материалам могильника Мамай-Сурка. — Донецк, 2000. — С. 213—231.

Літопис Руський. — К., 1989.

Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследование летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIII вв. — К., 1985. — С. 30—62.

Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — 1987. — 58. — С. 94—98.

Покас П.М. Антропологическая характеристика погребений // Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 136—138.

Покас П.М. Средневековое население среднего Подесенья по данным антропологии // Чернигов и его округа в IX—XIII вв. — К., 1988а. — С. 118.

Покас П.М. Антропологічна характеристика серії черепів з розкопок у м. Путивль // У друці.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.

Рудич Т.О. Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antiqua. — 2003. — 5/6. — С. 202—214.

Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника давньоруської доби по вул. К. Паторжинського, 14 // АБУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 420—424.

Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок могильника на околиці м. Переяслава-Хмельницького // АДУ 2005—2007 рр. — К., 2007. — С. 52—54.

Рудич Т.О. Населення Правобережжя Середнього Подніпров'я давньоруської доби за матеріалами антропології // Археологія. — 2011. — № 1. — С. 22—31.

Саливон І.І. Краніологічна характеристика середньовічного населення м. Новогрудка // Матеріали з антропології України. — 1971. — 5. — С. 92—110.

Санкина С.Л., Козинцев А.Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений старой Ладоги // Антропология сегодня. — СПб., 1995. — 1. — С. 90—107.

Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. — СПб., 1916.

Wurm H. Über die Schwankungen der durchschnittlichen Körperhöhe im Verlauf der deutschen Geschichte und die Einflüsse des Eiweißanteiles der Kost // Homo. — 1982. — 33. — S. 21—42.

Надійшла 13.09.2011

Т.А. Рудич

АНТРОПОЛОГИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ДРЕВНЕРУССКИХ ГОРОДОВ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ

Проанализированный антропологический материал из раскопок городских могильников XI—XIII вв. Среднего Поднепровья подтверждает выводы о принадлежности населения к европеоидной расе, его неоднородности при доминировании в городах славянского компонента. Новый материал позволяет уточнить вопрос о происхождении выходцев из круга славянских популяций в составе горожан. Он свидетельствует, что мезо-долхокранный среднелищый (с тенденцией к узколищести) тип, характеризующий сельские популяции территории полян, на городских могильниках Среднего Поднепровья не является доминирующим. Он характеризует женские серии из Родни, отдельные могильники Чернигова и фиксируется в Киеве.

На кладбищах Киева, Переяслава, на отдельных могильниках Любеча и Чернигова преобладает долхокранный среднелищый морфотип, характерный, в основном, для сельского населения северянских, дреговичских, радимичских земель и территории смоленских кривичей. Возможно, биологических ресурсов полянских популяций было недостаточно для осуществления ряда проектов княжеской власти по расширению и строительству городов, укреплению пограничья.

Отмечается присутствие в городах Среднего Поднепровья людей, связанных генетически с древлянско-волынскими землями. Слабо оно фиксируется на Правобережье (в Родне, эпизодично в Киеве) и более ощутимо на Левобережье (в Любече, отдельных могильниках Чернигова, Путивле). На Левобережье это может отражать и местные линии, так как массивные, широколицые типы, характерные для волынских и древлянских земель, лучше фиксируются в женских сериях. Они отмечались также и на сельских могильниках лесной зоны Левобережья, представляя своеобразный «древлянский затек».

Присутствие выходцев из кочевой среды реально проявляется в материалах из Юрьева. Фиксируется также пребывание в городах выходцев из Скандинавии и Прибалтики, но существенного влияния на формирование городского населения они не оказали.

Т.О. Рудыч

ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF ANCIENT RUS CITIES IN THE DNIPRO RIVER MIDDLE REGION

Analysis of anthropological material from excavations of the 11th—13th c. city cemeteries in the Dnipro River middle region confirms conclusions that the population belonged to the European race and was multivendor with Slavonic component dominating in the cities. The new material allows the author to specify the issue of origin of Slavs in city population structure. This material testifies that meso-dolichocranic middle-faced type (with tendency to narrow-faced type) which is peculiar for rural populations of the Polyans' areas does not dominate in city cemeteries of the Dnipro River middle region. Women's series from Roden and some Chernihiv cemeteries are characterized by this type, it is also recorded in Kyiv.

Dolichocranic middle-faced morphological type prevails at cemeteries in Kyiv, Pereyaslav and at certain burial grounds in Liubech and Chernihiv, and it is peculiar mainly for rural population of the Siveryans', Dregovychi's, and Radymychi's lands and of Kryvychi of Smolensk's territories. Perhaps, the Polyans populations' biological resources were not enough for the fulfillment of series of projects by Prince's authority aimed at widening and construction of cities, and at fortifying the frontier.

Presence of people genetically related to the lands of the Drevlyans and Volynians is noted for cities in the Dnipto River middle region. It is hardly recorded in the Dnipro River right bank region (in Rodnia, occasionally in Kyiv), and more substantially it is seen on the Dnipto River left bank (in Liubech, certain burial grounds in Chernihiv and Putyvl). For the Dnipro River left bank region it can reflex the local lines, for massive wide-faced types peculiar for Volyn and the Drevlyans' areas are better recorded in the women's series. They were also noted at the rural burial grounds in the Forest zone of the Dnipto River left bank, creating a so called «Drevlyans' leakage».

Population coming from nomadic milieu is widely represented in the materials from Yuryev. Expatriates Scandinavian and Baltic are also recorded in cities, but they did not influence significantly the forming of city population.